

СЕЛЕКТИВНИ ОБЛИЦИ ТУРИЗМА У ЦРНОЈ ГОРИ

НЕДИЦА ДАШИЋ¹, ДОБРИЦА ЈОВИЧИЋ²

¹Универзитет Црне Горе, Факултет за туризам и хотелијерство, Котор, Стари град

^{2*} Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/3, Београд, Србија

Сажетак: Данас се привреда многих земаља, нарочито медитеранских, не може замислити без развијеног туризма с обзиром на његове мултипликативне ефекте. Захваљујући поморско-медитеранској позицији, која је обиљежила историјске токове и културолошки развој Црне Горе, али и изузетној атрактивности природе и изразитој туристичкој комплементарности на релацији море-планина, разумљив је значај туризма за будући развој ове државе. С тим у вези, туризам данас представља стратешку привредну грану и чини окосницу друштвено-економског развоја Црне Горе. Проблематиком њених потенцијала за развој туризма бавили су се аутори бројних научних радова, стратешких развојних докумената, као и просторних планова. Достигнућа досадашњих истраживања потребно је примјенити у пракси туристичко-хотелијерске привреде Црне Горе.

Кључне речи: регија, субрегија, подручје, селективни облик туризма

Увод

Природно и културно наслеђе, уз одговарајућу туристичку супраструктуру представљају фундаменталну основу за развој туризма. Међутим, услед појаве све већег броја разноврсних склоности, мотива, интереса и објективних могућности на страни туристичке потражње, а самим тим и различитог начина задовољења туристичких потреба, створили су се бројни видови односно облици и врсте туризма (Јовичић Д. и Бранков Ј., 2009). Ипак, туристичка наука још увијек није потпуно дефинисала шта је врста, а шта је облик, односно вид туризма. Не постоји јединствени став о томе, јер се на страни туристичке потражње најчешће јавља велики број међусобно испреплетаних мотива. С тим у вези, за подјелу се користе различита обиљежја, која су у датом часу важна за неко посматрање, истраживање или анализу (Радовић М., 2010).

У Мастер плану развоја туризма Црне Горе до 2020. године (Министарство туризма, 2002), односно иновираној Стратегији развоја туризма у Црној Гори до 2020. године из 2008. године, мисијом су издиференцирани бројни видови туризма. Дефинисана је диверзификована понуда различитих облика туризма, као што су: туризам у природи, спортски, сеоски, МІСЕ туризам (туризам везан за скупове, подстицајна путовања, конвенције/конгресе и изложбе/догађаје), тематски, еко-туризам, wellness туризам, купалишни, културни, здравствени туризам и други облици промета, интегрисани панорамским путевима и стазама од Приморја до Дурмитора, Бјеласице и Комова.

* djovicic@gef.bg.ac.rs

Постојећи и потенцијални видови туризма у Црној Гори

У Црној Гори се најмасовнија туристичка кретања везују за два географски различита простора, приморје и континентални дио Црне Горе. Различита атрактивност ових простора условљена је превасходно бројним морфолошким и хидрографским одликама, али и климатским погодностима и богатством биодиверзитета. Самим тим, облици и видови туризма који се могу развијати у овим областима су бројни. Према локационом фактору, односно карактеру туристичких ресурса и вриједности, издвајају се првенствено приморски и планински туризам, а затим урбани (градски) и рурални (сеоски) туризам. Према преовлађујућем мотиву посјете, односно садржају туристичког боравка, могуће је даље развијати купалишни, наутички, ронилачки и крузинг туризам у оквиру приморског туризма, али и пратећи културни, спортски, здравствено-рекреативни, религиозни, пословни и МIСЕ туризам. С друге стране, планински туризам (љетњи и зимски) најчешће подразумијева спортско-рекреативни туризам, односно планинарење, алпинизам и туризам екстремних спортова (нпр. сплаварење, вожња кануа, скокови са падобранима и сл.), као и здравствени туризам, туризам специјалних интереса тј. пјешачење, бициклизам, камповање, јахање, лов, риболов, спелеолошка истраживања, посјете националним парковима, посматрање птица и животиња и сл. У руралном простору туристичка понуда се може изразити кроз завичајни туризам, резиденцијални туризам, авантуристички туризам, агротуризам, наутички континентални туризам, здравствени, едукативни, транзитни, културни, вјерски, ловни, риболовни, вински, гастрономски, спортско-рекреативни туризам, екотуризам, природи блиски туризам и остале врсте туризма (Пасиновић М., 2006). Градски центри су најчешће мотив посјета и боравка низа тржишних сегмената, као што су културни, пословни, МIСЕ, образовни, транзитни, спортски туризам и сл.

Сви наведени облици и видови туризма, а посебно религиозни (вјерски), културни, излетнички и авантуристички, уз активности као што су посматрање птица, рафтинг, пјешачење и планинарење, планински бициклизам, обиласци националних паркова, заштићених простора и културно-историјских знаменитости, могу се развијати у оквиру еко-туризма. Наиме, еко-туризам покрива све видове туризма који се базирају на уживању у природним и културним одликама релативно очуваних подручја, па самим тим представља њихов заједнички именилац (Јовичић Д. и Илић Т., 2010). У најважније еколошко-туристичке вредности Црне Горе убрајају се: национални паркови (Ловћен, Скадарско језеро, Биоградска гора, Дурмитор, Црногорске Проклетије), међународно заштићена подручја (Долина ријеке Таре, Дурмитор са кањоном Таре, Которско-рисански залив и Скадарско језеро), резервати природе широм Црне Горе и основне зоне биодиверзитета (Високопланинска зона, Планинска шумска зона, Зона карста, Зона приобалних слатководних мочвара и Зона Приморја). Дакле, Црна Гора има велике потенцијале за развој бројних облика и видова туризма, а полазећи од просторних компаративних предности за њихов развој, издвајају се сљедеће три регије (Министарство туризма и заштите животне средине, 2007):

- 1) Приморска регија (општине Херцег Нови, Котор, Тиват, Будва, Бар и Улцињ),
- 2) Средишња регија (општине Подгорица, Даниловград, Никшић и Цетиње) и
- 3) Сјеверни регија (општине Плужине, Шавник, Жабљак, Пљевља, Мојковац, Колашин, Бијело Поље, Беране, Андријевица, Плав и Рожаје)

Све три регије посједују природно-еколошке посебности и богату културно-историјску баштину за развој хетерогене туристичке понуде и туристичких центара, али је Црна Гора далеко од квалитетне валоризације таквих потенцијала, односно

осмишљеног концепта туристичког развоја. То управо представља шансу за развој селективних облика туризма, односно модерније обликовање туристичке понуде, у складу са принципима одрживог развоја туризма (Министарство туризма и заштите животне средине, 2007).

Сјеверна регија

Сјеверна регија или „област високих планина и површи“ простире се од планинског масива Маглича, Биоча и Волујака, преко Дурмитора, Сињавине, Бјеласице и Комова, до планинског ланца Црногорских Проклетија и обухвата 2/3 територије Црне Горе. Овдје се налазе бројни природни, економски и туристички ресурси, међу којима се посебно истичу рјечне долине, кањони европске и свјетске вриједности (кањони ријека Таре, Мораче, Пиве, Комарнице, Сушице, Мртвице, Мале ријеке, Цијевне, Шкурде, Њехотине, Ибра, Врује, Лима), преко 35 живописних планинских језера и планинских врхова високих преко 2.200 м н.в., али и пећине (Ђаловића пећина) и јаме (на Вјетреним брдима). Потенцијали црногорских планина за развој туризма су несумњиви, а климатске прилике погодују развоју првенствено скијашког туризма и свих типова авантуристичког и спортског туризма - од пјешачења, вожње бицикла, параглајдинга, планинарења, риболова и обилазака националних паркова и пећина, до јахања, вожње кануа и сплаварења. Туризам у планинском дијелу Црне Горе третиран је у анализи више развојних студија, од Мастер плана развоја туризма Црне Горе до 2020. године, регионалних програма одрживог и интегралног развоја за подручја Дурмитора, Бјеласице и Комова, Црногорских Проклетија, преко Стратешког оквира за развој одрживог туризма у централној и сјеверној Црној Гори, Стратегије еколошког развоја Црне Горе, Просторног плана Црне Горе до 2020. године, закључно са иновираним Стратегијом развоја туризма Црне Горе до 2020. године из 2008. године. Наиме, приоритет у будућем развоју туризма Црне Горе треба да буде планински туризам, односно фокусирање на одрживи развој туризма у подручју Дурмитора, Бјеласице и Комова, као и Црногорских Проклетија, са Жабљаком, Колашином и Плавом као главним туристичким центрима (Министарство за економски развој, 2008).

Подручје Дурмитора и Сињајевине има генерално највеће потенцијале за развој. У туристичке вриједности овог подручја, поред НП "Дурмитор" и планинских врхова (најпознатији Боботов кук), убрајају се: деветнаест природних и једно вјештачко језеро, али и урезани кањони Таре, Пиве, Комарнице, Сушице и Драге, који га пресијецају и обогаћују његов пејзаж. Самим тим, посебан акценат се ставља на развоју скијашког туризма, ловног туризма, агротуризма, планинског бициклизма, пјешачења и планинарења, активног и „екстремног“ туризма, обилазака аутентичних природних вриједности, разноврсног биодиверзитета и еколошких специфичности које пружају планински предјели, ријеке, језера у НП „Дурмитор“, али и још неоткривених атракција као што су катуни и пећине. Осим тога, на овом подручју постоје и значајни сакрални споменици и локалитети из периода Средњег вијека, који нису довољно истражени, а представљају основне ресурсе за развој културног односно религиозног туризма. Дакле, туристички сегменти на које се треба оријентисати у овом подручју су првенствено спортско-рекреативно оријентисани туристи (стационарни туристи, планинари и алпинисти, љубитељи зимских спортова базираних на екстремним стазама, бициклисти и сл.), али и екотуристи, односно љубитељи природе, националних паркова и пећина, затим ловци, риболовци, авантуристи, здравствено оријентисани туристи и агротуристи. На подручју самих градских туристичких центара, тј. Жабљака, у обзир долазе и МІСЕ туристи, односно учесници конгреса, семинара и симпозијума, те друштвених скупова и осталих

догађаја. Општине Шавник и Плужине за сада не располажу одговарајућим обимом и квалитетом смјештајних капацитета, што онемогућава прихват већег броја туриста и организацију скупова било које врсте. Самим тим, формирањем одговарајуће рецептивне понуде у квантитативном и квалитативном погледу, а у складу са оријентацијом на наведене тржишне сегменте, створила би се основа и за већи туристички промет и за даљу специјализацију понуде цијелог подручја. У том правцу, диференцирање туристичких пунктова и рецептивних објеката требало би базирати на различитим демографским (животна доб, пол, занимање, образовање, брачно стање, годишњи приход, религија, националност, друштвени статус), психографским (животни стил, радне и одморишне навике, активности, интереси и мишљења), али и географским (географско подручје одакле туриста долази, клима) и бихејвиористичким одликама (навике потрошача у односу на медије, куповину, сам производ) већ наведених тржишних сегмената. За сада, као реакција на неусаглашене стилове изградње објеката у овом подручју и потребе заштите животне средине, осмишљени су једино архитектонски модели смјештајних објеката типа „eko lodge“¹ и „wild beauty resort“².

На подручју Бјеласице и Комова, гдје је основана прва регионална туристичка организација у Црној Гори, акценат се такође ставља на развоју ски туризма, активног и „екстремног“ туризма, пјешачења и планинарења, планинског бициклизма, обилазака аутентичних природних вриједности, разноврсног биодиверзитета и еколошких специфичности које пружају планински предјели, ријеке и језера НП-а „Биоградска гора“. Међутим, због повољније надморске висине и саобраћајног положаја, фокус је и на развоју разних wellness програма коришћењем релаксирајућег дејства климе и очуване природе, те излетничких тура на релацији море – планина. Иако су у Мојковцу изграђени капацитети са традицијом и репутацијом за двосезонско коришћење, Колашин се ипак афирмисао као централна тачка у овој области. Располаже низом атрактивних објеката и локација, као што су: Манастир Морача, НП „Биоградска Гора“, Ботаничка башта (приватно власништво), Ски центар „Бјеласица“, кањони ријеке Таре и Мораче на сјеверу и кањон Мртвице на југу. С друге стране, општина Бијело Поље има локалитете и за рафтинг и кајакинг на ријечи Лим, као и могућности за развој вјерског туризма, културног туризма, еко-туризма у појединим селима, а према оцјенама локалних власти, његова дугорочна перспектива развоја је и у активирању налазишта минералних и термалних вода. Општина Беране своје туристичке активности може базирати на различитим културним догађајима и спортско-рекреативним програмима, поготово у лјетњем

¹ Eco-lodge или еко-колиба се дефинише као специјализовани облик угоститељског објекта заснованог на природи, са дефинисаним грађевинским стандардима малог утицаја, еколошки прихватљивим, са обновљивим изворима енергије, напредном технологијом градње, изворним грађевинским материјалима и архитектуром уклопљеном у природни амбијент. Еко-колибе се налазе у близини изузетних природних љепота или близу мјеста на којима се могу посматрати дивље биљке и животиње у природном окружењу, на планинама или у издвојеним подручјима на обали – унутар или на ободима заштићених подручја природе. Минимални смјештајни капацитети износе 7 соба односно 14 кревета, а горња граница је 30 јединица са највише 50 кревета. Еко-колибе интегришу еколошки одрживе туристичке активности са комерцијалним туристичким пословањем (Правилник о класификацији, минималним условима и категоризацији угоститељских објеката за смјештај, "Сл. лист РЦГ" бр. 33/2007).

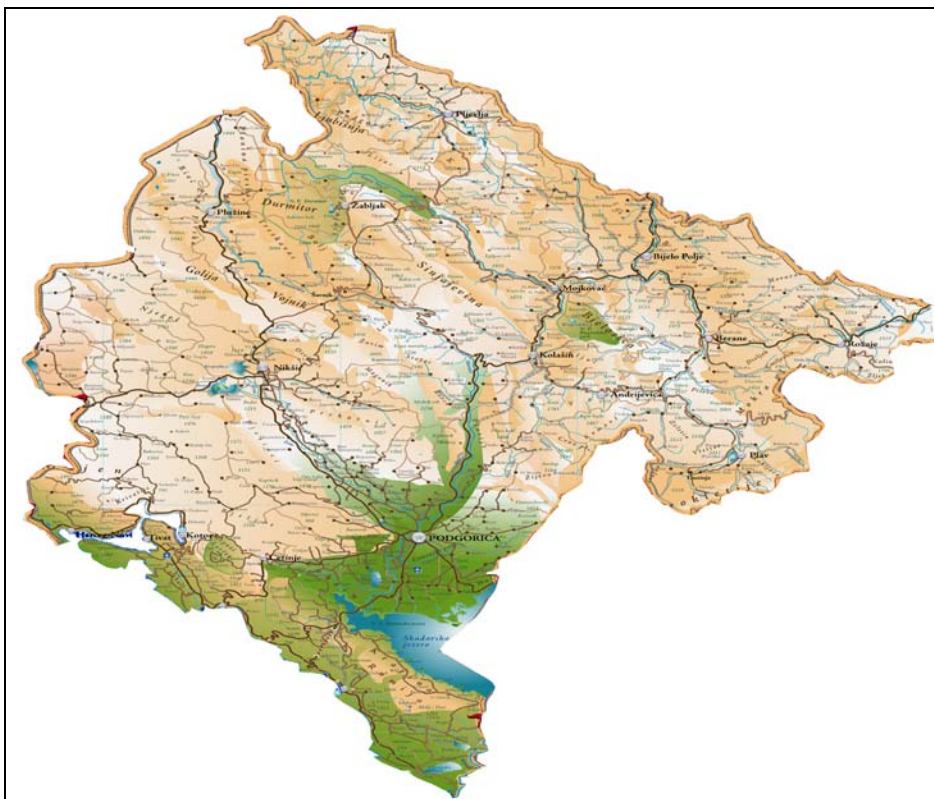
² „Wild beauty resort“ је угоститељски објекат за пружање услуга смјештаја и услуга припремања и услуживања хране и пића, са капацитетом од 50 до 250 смјештајних јединица хотелског стандарда, категорије од три до пет звјездица, изграђен на земљишту лоцираном непосредно изван граница заштићених зона или релативно нетакнутих природних локација, са посебним сеоским тргом и објектима за продају хране, пића и сувенира (производи локалног становништва), националним ресторанима и другим садржајима. Основни стандарди укључују употребу алтернативних извора енергије и технологија (соларна енергија, енергија вјетра и сл.), као и коришћење еколошки прихватљивих материјала за изградњу и ентеријер ("Сл. лист Црне Горе", бр. 61/10)

периоду. Андријевица би требало да се оријентише на развој еко-туризма у руралним подручјима, а Мојковац на развој транзитног, спортског и едукативног туризма, искоришћавањем веома погодног саобраћајног положаја на улазу у два национална парка и ријеке Таре (Међународни институт за туризам Љубљана, 2005). Наиме, тежиште дјелатности у цијелом подручју Бјеласице и Комова је на привлачењу низа тржишних сегмената, од љубитеља националних паркова, излетника и викендаша, младих авантуриста (рафтинг, вожња кануа), професионалних спортиста, планинара, бициклиста и риболоваца, до здравствено оријентисаних туриста (старијих од 50 година), породица са дјецом, научника и универзитетских/школских група (Аустријско-црногорско партнерство за Бјеласицу и Комове, 2005).

Бројни водотоци (Лим, Цијевна, Вруја и Ибар), глацијална језера (Плавско, Хридско, Виситорско, Рикавичко, Букумирско и Језерце), врела (врело Ибра код Рожаја) и извори (Алипашини извори код Гусиња) учинили су да подручје Црногорских Проклетија представља хидролошки најбогатији простор Црне Горе. Ове вредности, уз велико богатство флоре и фауне те остале природне и културне вриједности, довеле су до проглашења Проклетија петим националним парком Црне Горе. Осим тога, ово подручје је такође карактеристично по етнографском богатству које је изражено кроз разноврсност народних ношњи, музике, фолклора и обичаја (црногорски, муслимански и албански фолклор). Цјелокупно подручје располаже потенцијалима за развој бројних видова туризма, са посебним фокусом на сљедеће зоне: Цмиљевица – Турјак, Рожаје – Хајла – Штедин, Плавско језеро – Кофиљача, Гусиње, Бабино поље – Богићевица и Веруша – Мокро. Наиме, ове зоне карактеришу највећа густина и атрактивност туристичких мотива, еколошка стабилност, аутентичност и разноврсност екосистема, због чега се ове природно-туристичке вредности могу валоризовати као самосталне (Плав), комплементарне (ријеке, језера, манифестације, споменици оријенталних карактеристика) и комплексне туристичке атракције (Плавско језеро). Плав, као најважнији туристички центар плавско-гусињских Проклетија, је посебно погодан за развој спортских кампова за алпинизам и екстремне спортове, „cross-country“ стаза, „survival“ програма, адреналинских паркова, водених спортова на Лиму, етнографских програма и приредби, а Рожаје за међународне и локалне приредбе, спортске активности, као и органску производњу хране. Турјак и Локве посједују дјелимично формирану туристичку инфраструктуру (успињаче, скијалишта) за ски туризам, али треба инвестирати и у изградњу и модернизацију скијалишта на падинама Кофиљаче, Бора и Богићевице. Планинске катуне и бројна села у долинама Дапсићке ријеке и Жупанице, Горњем и Доњем Букељу, Калуђерском Лази и сл., треба валоризовати кроз рурални, агротуризам и гастротуризам. С друге стране, зона Шекулар – Мокра планина – Мургаш, подручја Злоречице, планина Виситор и Зелетин, Мурино – Велика – Чакор и Медун – Корита – зона ријеке Цијевне имају мањи туристички потенцијал, па могу представљати једино комплементарне зоне претходним. Овдје постоје повољни услови за развој летњег туризма и рекреације, односно сеоског и агротуризма, алпинизма, ловног туризма и екотуризма. У цијелом подручју, од културно-историјског наслеђа нарочито су издвајају: Кула Реџепагића у Плаву, црква Св. Тројице у насељу Брезојевице, Радончића кула и Пашића џамија у Гусињу, стара урбана језгра Медуна, Гусиња, Плава и Рожаја, а од манифестација „Златна пахуља“ у Рожајама и „Дани боровнице“ у Плаву.

Генерално, подручје Црногорских Проклетија је релативно слабо развијено и због саобраћајне изолованости, што се негативно одражава на реално могућу валоризацију локалних ресурса и развој туризма. Иначе, ово подручје требало би да допуњује понуду Бјеласице и Комова, односно да се програмски усмјери (са зонирањем простора) на развој скијашког туризма, обиласке аутентичних природних

вриједности, пјешачење и планинарење, планински бициклизам, активне и екстремне спортове, еколошке програме истраживања очуване и нетакнуте природе, wellness, етно програме и приредбе. С тим у вези, одморишни туристи, љубитељи националних паркова и заштићених подручја, планинари, спортисти, авантуристи и они који посјеђују друштвене скупове и приредбе (етно тржиште, љубитељи културне и етничке баштине...) представљају пожељне тржишне сегменте.

Слика 1: Географска мапа Црне Горе (www.visit-montenegro.com)

Коначно, цјелокупни развој Сјеверне регије Црне Горе треба да се базира на одрживом развоју туризма, односно његовим конкретним појавним облицима. Посебно треба нагласити значај развоја екотуризма који посљедњих година постаје најпопуларнији вид туризма у свијету и сеоског туризма у појединим планинским катунима, при чему се може остварити њихова пуна компатибилност. Дегустација локалних специјалитета, односно гастротуризам, треба да допуњује наведену палету туристичких производа, а од спортских активности треба развијати и низ других облика, као што су вожња моторним санкама, пасја и коњска вуча санки у зимским мјесецима, вожња теренским возилима по одређеним подручјима у осталом периоду године и сл.

Средишња регија

У Средишњој регији Црне Горе, у оквиру које се могу издвојити субрегије Црногорског холокарста, Скадарског језера, Зетско-бјелопавлићка и Никшићка

субрегија, налази се око 37% споменика културе и преко 45% становништва Црне Горе. Међутим, и са становишта туристичких ресурса и са становишта достигнутог степена развоја туризма, ово је најнеразвијенија регија, са свега 2% смјештајних капацитета Црне Горе. У овој регији туризам је у иницијалној фази развоја, мада се извјесни помаци запажају на подручју Скадарског језера, Ловћена са Цетињем и Орјена.

Подручје Скадарског језера у ком се налази и НП „Скадарско језеро“, посједује раскошну природу, биљни и животињски свијет, али и богато културно-историјско наслеђе, аутентична рибарска села, традицију и легенде, па сходно томе и могућност за развој различитих видова туризма. Осим тога, сматра се да је Скадарско језеро посљедње станиште пеликана, па је заштићено на међународном нивоу. Због ријеткости и угрожености, заштићено је укупно 415 биљних и 430 животињских врста, као и цијели ред слијепих мишева („Сл. лист РЦГ“ бр. 76/06). Самим тим, Црна Гора у овом подручју има потенцијал да развије висококвалитетне туристичке производе за нише тржишта које су повезане са туризмом заснованим на природи (нпр. „birdwatching“), затим спортски лов и риболов, а нови тренд путовања представља и геотуризам³. Бројна острва, међу којима се истичу Враћина, Лесендро, Морачник, Бешка, Старчево, Грможур, Ком, Веља и Мала Чаковица, посједују значајне културно-историјске споменике, па имају изванредне услове и за развој културног туризма. Међутим, иако је вриједност овог подручја значајна за Европу и интересантна за цијели свијет, до сада се мало тога искористило. Изазови леже у даљем развоју одрживог туризма, односно посебних програма еколошког, научно-образовног, културног, излетничког, спортско-рекреативног, сеоског и агротуризма, потенцирањем доживљаја природе, црногорске културе и сеоског начина живота. Посебна пажња треба да се усмјери и ка развоју одговарајућих рецептивних капацитета према еколошким стандардима. У том правцу су осмишљени већ поменути „wild beauty“ („дивља љепота“) смјештајни објекти. Ови објекти се разликују од традиционалних туристичких објеката у коришћењу изворне архитектуре при изградњи, модела постојећег природног пејзажа, али и у употреби алтернативних технологија за снабдијевање енергијом, водоснабдијевање и смањење потрошње, прикупљање, руковање и одлагање отпадних вода и чврстог отпада. Осмишљени су за тзв. „wild beauty“ области, у које се управо убрајају национални паркови и заштићене зоне у њиховој близини (Министарство туризма, 2009).

Културно-историјско наслеђе Црне Горе и специфичан карактер градског амбијента (просторног и културног), специјализована туристичка понуда Националног парка „Ловћен“ и његових развојних зона (Иванова корита, Маузолеј на Ловћену и др.), панорама дуж прилазних путева од Подгорице и Будве, као и дуж панорамских рута према Ловћену и Котору, само су неке од туристичких атракција Цетиња. Овај „град музеј“, са Ловћеном и Његушима, представља једну од најстаријих туристичких дестинација Црне Горе. Међу најзначајније споменике културе и умјетности спадају Цетињски манастир, Зетски дом, Биљарда, Владин дом, Дворац краља Николе и Плави дворац. Од свих националних паркова НП „Ловћен“ билијежи највећи број посјетилаца, јер нуди најљепше погледе на Црну Гору са Његошевог маузолеја, али и смјештај у бунгаловима, пјешачке стазе, излетишта и добру кухињу. У овој субрегији се налази и велики број створених сеоских амбијената који се морају заштитити, а у сликовитом насељу Његуши све успјешније

³ „National Geographic Traveller“ дефинише геотуризам као туризам који омогућава одрживост и унапријеђује географске карактеристике посјећеног мјеста - његову природну средину, културу, естетику, наслеђе и добробит његових становника. Геотуризам је усмјерен ка обезбјеђивању квалитетнијег живота локалног становништва у селима и градовима, унутар и дуж граница националних паркова (преузето од: Ђешковић-Митровић С., 2007).

се производе прехранбене намирнице са географским обиљежјима (његушки пршут, кобасица, медовина, сир). Туристичком валоризацијом Цетињске и Липске пећине у Добрском селу додатно би се обогатила постојећа туристичка понуда. Стога, културни, спортски, климатско-љечилишни, излетнички, вјерски, агротуризам и спелеолошки туризам имају велики потенцијал за развој у овом дијелу Црне Горе. Међутим, треба се оријентисати и на активан доживљај природе, биљног и животињског свијета националног парка, црногорску културу села, историју, традицију и легенде.

На простору Зетско-бјелопавлићке субрегије, тј. на подручју Подгорице, највећи значај имају ископине некада главног града илирског племена Доклеата, остаци илирског утврђеног града Медуна, утврђење Жабљак, остаци старог насеља Рибница, као и други споменици културно-историјског наслеђа. Сви заједно, уз природне вриједности, пружају могућност за развој не само градског, већ и других савремених видова туризма, као што су пословни и МІСЕ туризам, транзитни, спортско-манifestациони, културни и агротуризам. Долина ријеке Цијевне нарочито је погодна за купање, одмор и рекреацију, али и лов и риболов и производњу квалитетне хране. На подручју Бјелопавлићке равнице постоје повољни услови за развој агротуризма, спортско-рекреативног, излетничког и транзитног туризма, а као посебне атракције издвајају се манастири Острог, Ждребаоник и Ћелија пиперска, Глава Зете, насеље Студено и стари турски град-тврђава Спуж. Подручје Никшића посједује значајне туристичке мотиве за развој планинског љетњег и зимског туризма (планински масиви Јаворка, Великог и Малог Журима, Капе морачке, Стошца и Маганика), односно спортско-рекреативног (на површима Крново и Лукавица, вјештачким језерима, брду Требјеса), агротуризма и еко-туризма, а затим и транзитног, градског, пословног, културног туризма и др. Вучје као мањи локални излетнички центар може послужити као излетиште за становнике Никшића, Даниловграда, па дјелимично и Подгорице. Садашња понуда Веруше обухвата бициклистичке стазе, стазе за шетњу, мањи скијашки центар за алпско и нордијско скијање, санкање и друге зимске спортове, са мањим националним ресторанима и угоститељским радњама, планинским домовима, уређеним мјестима за камповање, пикник просторима итд.

У цијелој Средишњој регији Црне Горе треба посебно обратити пажњу на развој религиозног (вјерског) туризма, нарочито када је ријеч о Даниловграду и Бјелопавлићкој равници. Овај облик промета би укључивао највриједније сакралне објекте православне, католичке и муслиманске вјероисповјести, што за туристичку понуду представља велико богатство. Осим тога, драгоцјено етнографско наслеђе различитих култура које коегзистирају на овом простору вјековима омогућава развој и етно-туризма. Различите народне ношње, накити, оружја, декорације и сл. чувају се у музејима и најбоље презентују црногорску народну умјетност. Пошто су најпознатији црногорски специјалитети (његушки пршут, сир и медовина, сушени крап из Скадарског језера, домаћа црна и бијела вина, разне ракије и чувено Никшићко пиво) настали управо у овом подручју, развој гастро или еногастрономског туризма је нешто што се не сме запоставити.

Стратешким оквиром за развој одрживог туризма у сјеверној и централној Црној Гори, који је Влада Републике Црне Горе усвојила 2004. године (UNDP, 2004), изричито се потенцира развој одрживог туризма у односним деловима Црне Горе. Дивља љепота Црне Горе, која се маркетиншки изражава слоганом „Wild Beauty“, лежи у шумама, пећинама и селима (катунима) који се могу наћи у читавој унутрашњости земље.

Разноликост туристичке понуде на тако малом простору каква је Црна Гора јесте оно што ову државу чини другачијом од конкурентских туристичких

дестинација. Могућност комбиновања различитих облика и видова туризма у оквиру приморског и планинског туризма, на мање од 200 км ваздушне линије, јесте погодност која одликује мали број дестинација у Европи. Међутим, концепт одрживог туризма, који се базира на селективним облицима туризма, настао је као критика масовног туризма на подручју Црногорског приморја. Иначе, масовни туризам карактерише мање развијене земље и почетну фазу развоја туризма, која се одликује интензивним и неконтролисаним туристичким развојем у циљу остварења максималног броја посјетилаца и профита. С обзиром да нуди најбоље шансе дестинацијама које се тек појављују на тржишту, тек у каснијим фазама животног циклуса је могуће уводити селективне облике туризма са циљем смањења негативних еколошких, социолошких и културних утицаја. Када је ријеч о традиционалном, односно масовном туризму у Црној Гори, мисли се на приморску регију и купалишно-одморни туризам.

Приморска регија

Приморска регија или Црногорско приморје представља јединствену географску, регионалну и туристичку цјелину која захвата узани простор поред мора, граничећи се према континенталном залеђу планинским масивима Оријена, Ловћена, Сутормана и Румије. Дуж овог обалног подручја током историје су се сучељавали и смјењивали разни народи и културе, формирајући на тај начин најатрактивнија урбана и рурална насеља. Од периода древног Улциња, Бара, Будве и Котора до савремених туристичких насеља и центара, остала су свједочанства различитих епоха и праваца културно-умјетничког стваралаштва, од праисторије и антике, преко средњевјековног периода (романтика, готика, ренесанса, барок, рококо) до модерног и савременог умјетничког израза. Међутим, и поред богатог културно-историјског наслеђа, релативно брзи развој масовног приморског туризма у другој половини прошлог вијека условио је неконтролисану изградњу викенд станова и насеља, те бројне проблеме и озбиљне конфликте на релацији туризам – екологија - заштита и очување животне средине. С тим у вези, даљи успјешан развој туризма на овом простору зависи од низа мјера које треба предузети са циљем побољшања квалитета постојеће инфра и супраструктуре. Побољшање квалитета туристичких услуга подразумијева и формирање разноликог асортимана услуга за задовољење очекивања циљних тржишних сегмената, повећање прихода, продужење сезоне, примјену еко стандарда, али и за отварање великог броја радних мјеста. Дакле, у овој регији, поред купалишног, треба фокусирати развој: климатско-љечилишног, односно здравственог туризма, спортског (једрење, веслање, сурфовање, роњење, обука за спортове у води и сл.), наутичког, конгресног тј. МІСЕ туризма (посебно ван главне сезоне), као и агротуризма, манифестационог и „специјализованих“ облика туризма за поједине тржишне сегменте (пензионере, омладину и др.). У том контексту, сваки приморски град са својом околином пружа различите могућности.

Подручје општине Улцињ представља најјужнији дио Црне Горе и захваљујући повољном саобраћајно-географском положају, дугим пјешчаним плажама и ријеци Бојани има све предиспозиције за развој превасходно купалишног и спортско-рекреативног туризма (лов и спортски риболов на Бојани, „windsurfing“, јахање коња по пјешчаној плажи). Осим тога, љековито блато и минералне воде, комплекси плодног пољопривредног земљишта са маслињацима и богата станишта фауне (посебно птица и риба) дају основу за развој здравственог и екотуризма („birdwatching“ у птичјем парку и заштићеним зонама природе). Етнографске специфичности, историјско-урбано језгро, дух оријента, археолошка налазишта, историјске и културне вриједности представљају значајне мотиве за развој културног

туризма и туризма доживљајног карактера (инсценирање егзотичног). Стари град Улцињ са Будвом спада у најстарије градове на данашњој територији Црне Горе. Дакле, у овом подручју треба очекивати развој купалишног и спортско-рекреативног туризма уз повезивање са културним, односно етнолошко-еколошким туризмом. За сада, Улцињска ривијера представља и једино подручје у приморском региону чији туристички рецептивни простор није озбиљније угрожен.

Подручје општине Бар такође гравитира јужнијем дијелу Црногорског приморја и представља транзитну тачку за бројне саобраћајне коридоре. Обухвата плаже у Чању, Сутомору, Бару, Добрим водама и на сликовитом локалитету Утјежа. У њему се налазе и бројне историјске знаменитости и културне вриједности, као што су Стари Бар који је био значајан свједок црногорске историје, љетњиковац књаза Николе, остаци средњевјековног града Нехаја и три цркве у Спичу које имају два олтара, очуване катедрале Светог Ђорђа из XIII вијека, остаци манастира Пречиста Крајинска, црква Светог Николе из XIV вијека, палата са остацима живописа и турски амам. Са планине Румије још увијек се спуштају ка граду остаци турског аквадукта. Самим тим, Бар, поред наутичког и купалишног туризма, развој туристичких капацитета треба да усмјери и ограничи на потребе транзитног туризма са програмима културног и спортског карактера.

Изграђени туристички капацитети, традиција и створена репутација Будванске ривијере, као и разуђеност обале са специфичним амбијенталним карактеристикама пјесковитих плажа, поред купалишног, дају овом подручју могућност и за развој других видова туризма. Историјско-урбани центар Будве и археолошки локалитети, као и велики број сакралних објеката и споменика културе (посебно манастири Режевићи, Прасквица, Стањевићи, Подострог) пружају могућност за развој културног и религиозног, а разни програми, фестивали, карневали и спортске манифестације погодују развоју културно-забавног и манифестационог туризма. Конгресни и МІСЕ туризам су већ заступљени, а треба очекивати и развој руралног и породичног туризма. С обзиром да је већи дио простора ове општине грађевински узурпиран и потрошен у нетуристичке сврхе, неизграђене зоне (Јаз, Лучице и Буљарица) ће се усмјерити у правцу развоја квалитетније туристичке понуде, односно ексклузивног туризма са разноврсном понудом.

Бока Которска није толико атрактивна за купалишне туристе, али зато има изванредне потенцијале за љубитеље умјетности, планинске излетнике и бициклисте, љубитеље спорта на води (једрење, сурфовање) и роњења, али и развој културног, wellness и здравственог туризма (DEG, 2003). Залив је због својих естетских вриједности уписан и међу тридесет најљепших залива свијета (Пасиновић М., 2006). Пошто посједује велики број културно-историјских споменика и налази се на списку угрожених објеката универзалног културног наслеђа од стране UNESCO-а, град Котор треба да буде центар културних, пословних и научних активности у Приморској регији. Осим тога, мултиконфесионалност као посљедица бурне црногорске историје нуди шансу да се и бројни сакрални објекти промовишу и искористе за развој вјерског, односно религиозног туризма, који је све заступљенији у свијету. На подручју овог града, постоје могућности и за развој наутичког, руралног (Горњи Столив, Грбаљ), културно-забавног и манифестационог туризма. Лука Котор је након ратних догађања у ближем окружењу поново укључена у програм кружних путовања крузинг оператора, а цијелу Приморску регију карактеришу манифестације и обреди, од којих су неки аутохтоног карактера (нпр. „Бокељска ноћ“, церемонијал Бокељске морнарице, „Фашинада“, итд).

Са изузетним условима за изградњу јахтинг клубова, сматра се да је Тиват одлично мјесто за наутичаре, али и за развој купалишног, културног, здравственог, спортско-рекреативног (припреме спортиста) и конгресног туризма (стручни

семинари). Међу споменицима културе истичу се: црква Св. Антона у Калиману, рушевине некадашњег манастира Св. Михаила Архангела на полуострву Превлаци и православна црква Св. Луке у Кртолама. На падинама Врмца налази се један број веома привлачних села, а тјеснац Вериге има велику улогу у саобраћајним токовима Боке Которске. Муљевито тло у приобаљу Солила представља солидну базу за развој здравственог туризма, а полуострво Луштице за изградњу веома разноврсне и атрактивне туристичке понуде. Ипак, за развој здравственог и wellness туризма на нивоу цјелокупног приморја најбоље услове имају Игало, Прчањ, Петровац и Улцињ, док су за „spa/wellness“ и медицински туризам погоднији Велика Плажа, Ада Бојана, Јаз, Тиват, Валданос, Мамула и Острво цвијећа. Као главни туристички центар специјализован за здравствени туризам, са културном функцијом као важном допунском компонентом његовог развоја, посебно се истиче Херцег Нови (Игало). Љековито блато и маслиново уље могу се користити у дизајнирању разних wellness производа, а бедеми (Сат и Канли кула, Шпањола и Форте маре бедеми) већ одавно служе као љетње позорнице на којима се одвијају програми традиционалних филмских, музичких и позоришних фестивала.

И на крају, планински масиви Орјена, Ловћена, Сутормана и Румије у залеђу обале, са својим малим традиционалним планинским селима, мрежом тврђава из Хабзбуршког периода и бројним сакралним објектима, имају потенцијал за излетнички и сеоски туризам, односно за пјешачке туре, планинарење, планински бициклизам, али и скијашки туризам у зимском периоду. Тренутна пјешачка тура води од планине Румије, односно залеђа Улциња и Скадарског језера, преко Ловћенског масива до планине Орјен. Ова планина на тремеђи Црне Горе, Хрватске и Босне и Херцеговине, погодује туристичким садржајима који укључују програме откривања природе, планинског сафарија, љетњих и зимских рекреативних активности и презентације спелеолошких објеката, јама и пећина. Иванова Корита на Ловћену се могу развити у дестинацију за туристе виших прохтјева и очекивања, односно у цјелогодишњу климатско-рекреативну планинску дестинацију. Румија такође чини интересантно излетничко подручје, са угодном климом и програмима лаке рекреације, погодном и за развој ловног туризма, односно лова на лисице, зечеве, медвједе, дивље свиње и птице.

Закључак

Од усвајања Мастер плана за развој туризма у Црној Гори до 2020. године (2002. г.) до данас, предузете су бројне мјере у циљу стимулације и олакшања развоја туризма, као и привлачења страних директних инвестиција. С друге стране, постоје и даље изазови у квалитативном погледу које треба превазићи. Поред Приморске регије, у даљем развоју туризма и хотелијерства треба очекивати све веће укључивање континенталних и планинских дјелова Црне Горе, имајући у виду релативну сатурацију на Јадранској обали. Тржишни сегменти, односно циљне групе на које би се требало оријентисати у будућности, између осталих, обухватају: туристе са изграђеном свијешћу о човјековој околини, спортске туристе, једриличаре, бициклисте, еко-туристе, породице, ловце, риболовце, спортске рониоце, скијаше, љубитеље природе, хране и пића, планинаре, туристе заинтересоване за културу, fitness/здравље, посматрање птица, голф, планински бициклизам и др. Такође, развој агротуризма, уз промоцију локалних пољопривредних производа, треба олакшати подстицајним мјерама које ће охрабрити породице на селима да се баве туризмом као допунском дјелатношћу. Иако чини занемарљив удио у укупном туристичком промету, тржиште МІСЕ туризма треба и даље подстицати, јер генерише високе приносе и обезбјеђује

цјелогодишње пословање. Кроз развој наведених видова туризма може се очекивати потпунија туристичка валоризација и диверзификација туристичке понуде Црне Горе, а такав развој туризма био би у складу и са принципима одрживости.

Литература

- *** (2005). *Аустријско-црногорско партнерство за Бјеласицу и Комове* (Регионална туристичка стратегија). Беч: Аустријска агенција за развој
- *** (2003). *Просторни концепт за туристички развој региона Бока Которска*. Франкфурт: DEG
- Јовичић, Д. и Бранков, Ј. (2009). Туристичке атракције-кључни елементи туристичке ресурсне основе, *Гласник Српског географског друштва*, вол. 89, бр. 1. стр. 3-20
- Јовичић, Д. и Илић, Т. (2009). Индикатори одрживог туризма, *Гласник Српског географског друштва*, вол. 90, бр. 1. стр. 277-291
- Љешковић – Митровић, С. (2007). *Eco lodge концепт у Црној Гори*. Подгорица: Министарство за економски развој, Министарство туризма и заштите животне средине, ГТЗ, Универзитет Црне Горе (Архитектонски факултет)
- *** (2005). *Програм развоја планинског туризма у Црној Гори*. Подгорица/Љубљана: Министарство туризма, Међународни институт за туризам
- *** (2008). *Стратегија развоја туризма у Црној Гори до 2020. године*. Подгорица: Министарство туризма и заштите животне средине
- *** (2002). *МАСТЕРПЛАН – Стратегија развоја туризма до 2020. године*. Подгорица: Министарство туризма
- *** (2008). *Просторни план Црне Горе до 2020. године*. Подгорица: Министарство за економски развој
- *** (2009). *Приручник за смјештајне објекте „Дивља љепота“*. Подгорица: Министарство туризма
- Пасиновић, М. (2006). *Менаџмент природних и културних ресурса*. Бар: Факултет за туризам, хотелијерство и трговину
- Радовић, М. (2010). *Туристичка географија Црне Горе* Бар/Котор: Факултет за туризам, хотелијерство и трговину; Факултет за туризам и хотелијерство
- Правилник о класификацији, минималним условима и категоризацији угоститељских објеката за смјештај*. „Сл. лист РЦГ“, бр. 33/07
- Рјешење о стављању под заштиту одређених биљних и животињских врста*. „Сл. лист РЦГ“, бр. 76/06
- Закон о туризму*. „Сл. лист Црне Горе“, бр. 61/10
- *** (2004). *Стратешки оквир за развој одрживог туризма у сјеверном и централном дијелу Црне Горе – Путоказ за развој „дивље љепоте“*, Београд: UNDP
- *** (2007). *Национална стратегија одрживог развоја Црне Горе*. Подгорица: Влада Црне Горе, UNDP, UNEP/MAP
- *** (2004). *Montenegro - The impact of Travel & Tourism on jobs and the Economy*. Подгорица: WTTC
- www.visit-montenegro.com

SELECTIVE FORMS OF TOURISM IN MONTENEGRO

NEDICA DAŠIĆ¹, DOBRICA JOVIČIĆ²

¹*University of Montenegro, Faculty for tourism and hospitality, Kotor, Old town*

²*University of Belgrade, Geographical faculty, Studentski trg 3, Belgrade*

Abstract: Today, the economy of many countries, particularly the Mediterranean ones, can not be imagined without a developed tourism industry, having in mind its multiplier effects. Thanks to the Mediterranean maritime position, which marked the historical trends and cultural development of Montenegro, as well as numerous attractions of nature and extreme tourism complementarity between the sea and mountains, one can not overestimate the importance of tourism industry in its future development. In this regard, today, tourism industry represents a strategic industry and the backbone of socio-economic development of Montenegro. Problems of its potential for tourism development have been considered by the authors of numerous scientific papers, strategic development documents, as well as spatial plans. Achievements of previous researches should be applied in practice of tourism and hotel industry in Montenegro.

Key words: region, subregion, area, selective form of tourism

Introduction

Natural and cultural heritage, with appropriate tourism suprastructure constitute a fundamental base for the development of tourism. However, due to the appearance of a growing number of diverse preferences, motives, interests and objective opportunities on the side of tourism demand, and hence different ways of meeting tourist needs, numerous forms and sorts or types of tourism have been created (Jovičić D. i Brankov, J., 2009) Nevertheless, science of tourism had not yet fully defined what the form and what the sort, or type of tourism represent. There is no single view on this issue, because on the side of tourism demand usually occurs a number of mutually entangled motives. In this regard, different features are being used for the division, according to their importance in a given moment for monitoring, research or analysis (Radović M., 2010).

In the Tourism Master Plan for Montenegro until 2020 (2002), or the innovative Strategy for tourism development in Montenegro until 2020 (2008), numerous forms of tourism have been differentiated by the mission. The defined dispersed offer includes different forms of tourism, such as: nature tourism, sport tourism, rural tourism, MICE (Meetings, Incentives, Conferences/Conventions, Exhibitions/Events) tourism, theme tourism, ecotourism, wellness tourism, swimming tourism, culture tourism, health tourism, etc., integrated by panoramic roads and trails from the Coast of Montenegro to the areas of Durmitor, Bjelasice & Komovi in the hinterland.

The existing and potential forms of tourism in Montenegro

In Montenegro, the most massive tourist movements are related to its two geographically distinct areas, the Coast and the continental part of Montenegro. Different attractiveness of these areas is primarily caused by a number of morphological and hydrographic features, followed by climatic conditions and rich biodiversity. Consequently, shapes and forms of tourism that can be developed in these areas are numerous. According to the location factor and the character of tourism resources and values, the coastal and

* djovicic@gef.bg.ac.rs

mountain tourism can be distinguished in the first place and then the urban (city) and rural (countryside) tourism. According to the predominant travel motive, or the content of tourist stay, it is possible to further develop swimming, nautical, diving and cruise tourism within the coastal tourism, but also the accompanying cultural, sports, health and recreation tourism, religious tourism, business and MICE tourism. On the other hand, mountain tourism (in summer and winter) usually involves sports and recreation, or hiking, mountaineering, alpinism and extreme sports (such as rafting, canoeing, parachute jumping, etc.), as well as health tourism, special interest tourism ie. walking, biking, camping, horseback riding, hunting, fishing, caving research, visits to national parks, bird and animal watching and so on. In rural areas the tourist offer can be expressed throughout local history tourism, residential tourism, adventure tourism, agro-tourism, nautical continental tourism, health tourism, educational tourism, transit tourism, cultural tourism, religious tourism, hunting and fishing tourism, wine tourism, gastronomic tourism, sports and recreation tourism, ecotourism, nature related tourism, mixed forms and other sorts of tourism (Pasinović M., 2006). City centers are the most often travel motive for numerous market segments, such as cultural, business and MICE, educational, transit, sports and so on.

All mentioned forms and types of tourism, especially the religious, cultural, excursion and adventure ones, with activities such as bird watching, rafting, hiking and mountaineering, mountain biking, sightseeing tours to national parks, protected areas and cultural and historical landmarks, can be developed within the eco-tourism. In fact, ecotourism covers all aspects of tourism that are based on admiring and enjoying the natural and cultural features of relatively preserved areas, and therefore represents their common denominator (Jovičić D. and Ilić T., 2010). The most important ecological resources of Montenegro encompasses the national parks (Lovcen, Skadar Lake, Biogradska gora, Durmitor, Prokletije), internationally protected areas (valley of the river Tara, Durmitor with Tara canyon, Kotor-Risan Bay and Skadar Lake), nature reserves throughout Montenegro and core areas of biodiversity (high mountainous areas, mountain forest zone, Karst zone, Zone of coastal freshwater wetlands and Littoral zone). Therefore, Montenegro has a great potential for the development of many forms and types of tourism, whereas starting from the spatial comparative advantages for their development, the following three regions stand out:

- 1) The Northern Region (Plužine, Šavnik, Žabljak, Pljevlja, Mojkovac, Kolašin, Bijelo Polje, Berane, Andrijevica, Plav i Rožaje),
- 2) The Central Region (Podgorica, Danilovgrad, Nikšić i Cetinje) and
- 3) The Coastal Region (Herceg Novi, Kotor, Tivat, Budva, Bar i Ulcinj).

Namely, all three regions have a natural and ecological uniqueness and rich cultural and historical heritage for the development of numerous tourism products and tourist centers, but Montenegro is far from their complete evaluation, or a designed concept of development. It is just an opportunity for the development of selective forms of tourism, and more contemporary design of the tourist offer in accordance to the principles of sustainable tourism development (Ministry of Tourism and Environmental protection, 2007).

The Northern Region

The Northern Region or ‘‘the area of high mountains and surface’’ extends from the mountain range Maglič, Bioče and Volujak, over Durmitor, Sinjavina, Bjelasica and Komovi to the mountain chain of Montenegro’s Prokletije and includes about 2 / 3 of the territory of Montenegro. In this area, there are many natural, economic and tourist resources, among which are especially significant river valleys, canyons of European and world values (rivers: Tara, Morača, Piva, Komarnica, Sušica, Mrtvica, Mala rijeka, Cijevna, Škurda, Čehotina, Ibar, Vruja, Lim), over 35 picturesque mountain lakes and mountain peaks over

2,200 meters above sea level, but also caves (Đalovića cave) and pits (on Vjetrena hills). The potentials of Montenegrin mountains for tourism development are undeniable, but climatic conditions are primarily suitable for the development of ski-tourism and all types of adventure and sports tourism - from hiking, biking, paragliding, mountaineering, fishing and sightseeing tours to national parks and caves, to horseback riding, canoeing and rafting. Tourism in the mountain part of Montenegro has been treated in the analysis of numerous development studies, starting from the Tourism Master Plan of Montenegro by 2020 in 2002, regional programs for sustainable and integral development in the area of Durmitor, Bjelasica & Komovi and Montenegrin Prokletije, throughout the Strategic Framework for Sustainable Tourism Development in Central and Northern Montenegro, Ecological Development Strategy of Montenegro, the Spatial Plan of Montenegro by 2020, ending with the updated Strategy for the tourism development by 2020 in 2008. Namely, the priority in the future development of tourism in Montenegro should be mountain tourism, that is, focusing on sustainable tourism development in the area of Durmitor, Bjelasica & Komovi and Montenegrin Prokletije with Žabljak, Kolašin and Plav as the main tourist centers (Ministry of Economic Development, 2008).

Generally, the area of Durmitor and Sinjajevina has the greatest potential for tourism development. Within the tourism values of this area, besides the National park "Durmitor" and mountain peaks (the most famous Bobotov kuk), there are nineteen natural and one artificial lake, but also carved canyons of rivers Tara, Piva, Komarnica, Sušica, Draga that intersect this area and enrich its landscape. Therefore, special emphasis is placed on the development of ski-tourism, hunting tourism, agro-tourism, mountain biking, hiking and mountaineering, active and extreme tourism, sightseeing tours of authentic natural resources, diverse biodiversity and ecological characteristics provided by mountainous landscapes, rivers, lakes in the National Park "Durmitor", but also on undiscovered attractions such as pastures and caves. In addition, this area also has significant religious monuments and sites from the Middle Ages, which have not been adequately investigated, but represent the main resources for the development of cultural and religious tourism.

Therefore, travel segments that must be in focus of orientation in this area are primarily sportsmen and recreation-oriented tourists (mountain leisure tourists, hikers and climbers, fans of winter sports based on extreme trails, cyclists, etc.), but also ecotourists and lovers of nature, national parks, caves, hunters, fishermen, adventurers, health-oriented tourists and agrotourists. In the area of urban tourism centers, ie. Žabljak, business and MICE visitors, or participants of conferences, seminars, symposiums, social gatherings and other events can be taken in account as well. Šavnik and Plužine do not have the appropriate scope and quality of accommodation capacities currently, which prevents the reception of a larger number of tourists and the organization of meetings of any kind. Therefore, the formation of the corresponding receptive supply in quantitative and qualitative terms, in line with the orientation on mentioned market segments, would create the foundation for more tourist arrivals and further specialization in offer of the entire area. In this regard, the differentiation of tourist points and receptive facilities should be based on various demographic (age, sex, occupation, education, marital status, annual income, religion, nationality, social status), psychographic characteristics (lifestyle, work and leisure habits, activities, interests and opinions), geographical (geographical origin, climate) and behavioral characteristics (habits of consumers in relation to the media, shopping, the product itself, other circumstances) of already mentioned market segments. For now, in response to the conflicting styles of construction and the need of environmental protection in

this area, only architectural models of the type of accommodation facilities "eco-lodge"¹ and "wild beauty resort"² have been designed.

In the area of Bjelasica and Komovi, where the first Regional Tourism Organization of Montenegro has been established as well, the emphasis is also placed on the development of ski tourism, active and extreme tourism, hiking and mountaineering, mountain biking, sightseeing tours of authentic natural resources, diverse biodiversity and ecological characteristics provided by mountainous landscapes, rivers and lakes of National Park "Biogradska gora". However, because of its more favorable altitude and traffic position compared to the area of Durmitor, the focus is likewise on the development of various wellness programs by using the relaxing effects of climate and preserved nature, as well as on excursion tours between the sea and mountains. Although capacities with the tradition and reputation for two seasonal use have been constructed in Mojkovac, Kolašin, however, established itself as the focal point in this area. It has a number of attractive objects and sites, such as the Monastery Morača, the National Park "Biogradska Gora", Botanical Garden (private property), Ski center "Bjelasica", canyons of rivers Tara and Morača in the north and canyon Mrtvice in the south. On the other hand, the municipality of Bijelo Polje has also sites for rafting and kayaking on the river Lim, as well as for the development of religious tourism, cultural tourism and eco-tourism in some villages. According to assessments of local authorities, its long-term perspective of development is also in the activation of mineral deposits and thermal waters. Berane could build its tourist activities on a variety of cultural events, sports and recreational programs, especially during the summer period. Andrijevića should be oriented towards the development of ecotourism in rural areas, whereas Mojkovac should develop transit, sports and educational tourism, taking in advantage a very convenient traffic position at the entrance of two national parks and the Tara river (International Institute for Tourism, Ljubljana, 2005). Namely, the focus of activities throughout Bjelasica & Komovi is on attracting a number of market segments, from lovers of national parks, trippers and weekenders, young adventurers (rafting, canoeing), professional athletes, hikers, cyclists and fishermen, to health-oriented tourists, elders over 50 years, families with children, scientists and university / school groups (Austrian-Montenegrin Partnership for Bjelasica and Komovi, 2005).

Numerous streams (Lim, Cijevna, Vruja i Ibar), glacial lakes (Plavsko, Hridsko, Visitorsko, Rikavičko, Bukumirsko i Jezerce), springs (spring Ibar in Rožaje) and sources (the Alipašini sources in Gusinje) have made the area of Montenegrin Prokletije the richest hydrological area of Montenegro. With great wealth of flora and fauna, other natural and cultural values, that led as well to its proclamation of the fifth national park in Montenegro. In addition, this region is also characterized by ethnographic richness, expressed through a variety of costumes, music, folklore and customs (Montenegrin, Muslim and Albanian). The

¹ Eco-lodge is defined as a specialized form of accommodation facility based on nature, with defined building standards of low-impact, environmentally friendly, with renewable energy, advanced building technology, original construction materials and architecture blended into the landscape. Eco-lodges are located near outstanding natural beauty or near the places where wildlife in natural surroundings can be observed, in the mountains or in remote areas on the coast – within or on the fringes of protected natural areas. Minimal accommodation capacities are 7 rooms or 14 beds, while the limit amounts to 30 units with a maximum of 50 beds. Eco-lodges integrate ecological, sustainable tourism activities with commercial tourism operations. Source: Regulation of classification, minimum conditions and categorization of accommodation facilities ("Official Gazette of the Republic of Montenegro" no. 33/2007).

² Wild beauty resort is a hospitality facility for providing accommodation and services, preparing food and beverages, with a capacity of 50 to 250 accommodation units of hotel standards, from three to five star level, built on land located just outside the boundaries of protected areas and relatively unspoiled natural locations, with special rural square and facilities for the sale of food, drinks and souvenirs (the products of local people) national restaurants and other amenities. The basic standards include the use of alternative energy sources and technologies (solar, wind, etc..) as well as the usage of environmentally friendly materials for construction and interior ("Official Gazette of Montenegro", no. 61/2010).

entire area has the potential for many types of tourism, focusing in particular on the following zones: Cmiljevica - Turjak, Rožaje - Hajla - Štedin, Lake Plav - Kofiljača, Gusinje, Babino Field - Bogičevica and Veruša - Mokro. Namely, these areas are characterized by the highest density and attractiveness of tourist attractions, ecological stability, authenticity and diversity of ecosystems, making its tourist attractions suitable for valorization as single (Plav), complementary (rivers, lakes, events, monuments of oriental characteristics) or complex tourism resources (Lake Plav).

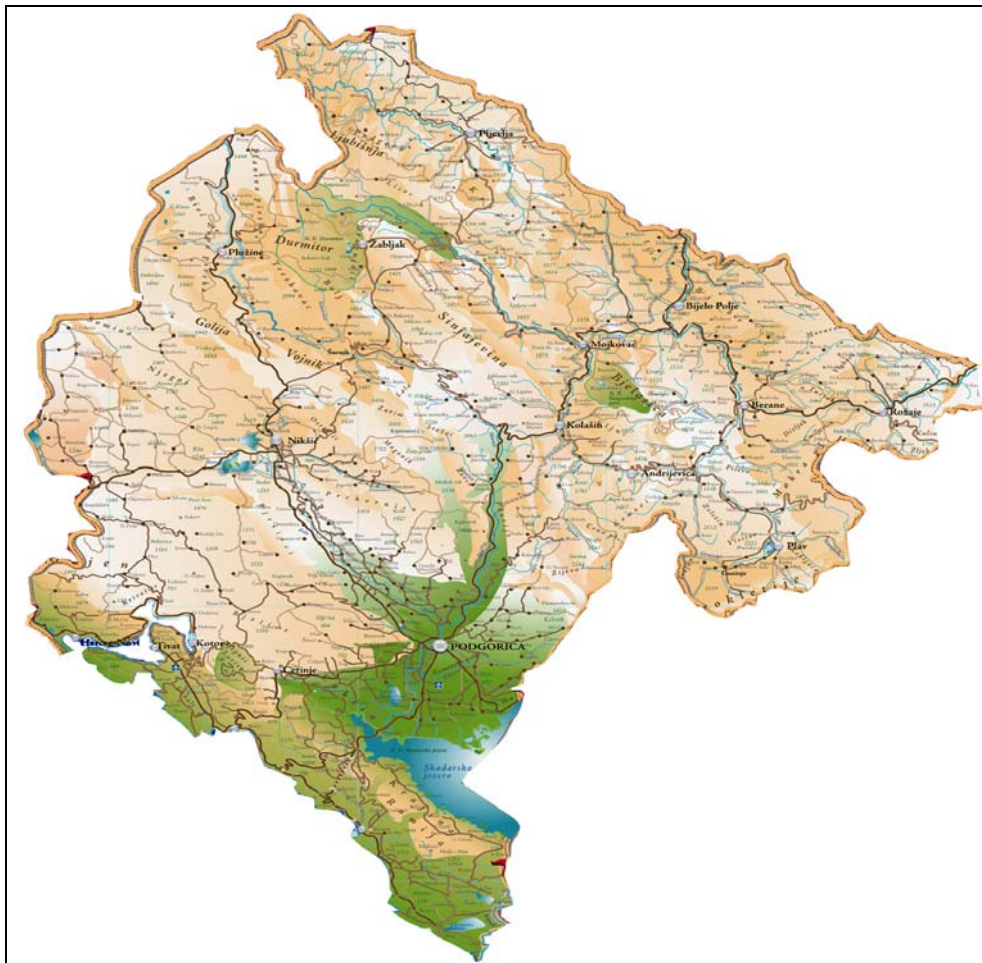

Figure 1: Geographical map of Montenegro (www.visit-montenegro.com)

Plav, as the most important tourist center in this part of Prokletije, is particularly suitable for the development of sporting camps for alpinism and extreme sports, "cross-country" trails, "survival" programs, adrenalin parks, water sports on the river Lim, ethnographic programs and events, whereas Rozaje for international and local events, sports activities, as well as organic food production. The ski centres Turjak and Lokve have a partially formed tourism infrastructure for ski tourism (ski lifts and resorts), but it is also required to invest in the construction and modernization of ski resorts on the slopes Kofiljača, Bor and Bogičevica. Mountain pastures and numerous villages in the valleys of Dapsicka river and Županica, Upper and Lower Bukelj, Monkish Lazi and so on should be

valorized through rural, agro and gastro-tourism. On the other hand, the zone Šekular - Wet Mountain - Murgaš, areas of Zlorečica, mountain Visitor and Zeletin, Murino - Velika - Čakor and Medun - Korita - area of the river Cijevna have lower tourism potential, so can only represent the complementary zones to the previous above. Here there are favorable conditions for the development of summer tourism and recreational activities, regarding rural and agro-tourism, mountaineering, hunting and ecotourism. Of cultural and historical sites, throughout the area particularly stand out: Tower Redžepagića in Plav, Holy Trinity Church in the village Brezjozevice, Radončić Tower and Pašić Mosque in Gusinje and the old urban cores of Medun, Gusinje, Plav and Rožaje. When it comes to manifestations these are "The Golden flake" in Rožaje and "Days of blueberries" in Plav. Generally, the area of Montenegrin Prokletije is relatively poorly developed due to its traffic isolation as well, which negatively affects the really possible valorization of local resources and tourism development. Otherwise, it should supplement the tourism offer of Bjelasica & Komovi, directing its programs (with zoning) on the development of ski tourism, sightseeing tours to authentic natural resources, hiking and mountain climbing, mountain biking, active and extreme sports, environmental research programs of preserved and untouched nature, wellness, ethnic programs and events. In this respect, leisure tourists, lovers of national parks and protected areas, mountain climbers, athletes, adventurers and those who are visiting social gatherings and events (ethnic market, fans of cultural and ethnic heritage...) represent desirable market segments.

Finally, the overall development of the Northern Region of Montenegro shall be based on sustainable tourism development and its concrete manifestation forms. The importance of ecotourism as the most popular form of tourism in the world recently should be especially emphasized, as well as the development of rural tourism in some mountain pastures, whereby their full compatibility can be achieved. The degustation of local specialties, that is gastro-tourism, should amend the specified range of tourism products, as regarding sports activities, a range of other forms should be developed, such as snowmobile rides, dog and horse hauling sledges in the winter, driving off-road vehicles in certain areas during the remaining period of the year and so on.

The Central Region

In the central region of Montenegro, within which the subregions of Montenegrin karst, Skadar Lake, Nikšić and Zeta-Bjelopavlići can be extracted, there are approximately 37% of cultural monuments and over 45% of the population of Montenegro. However, from the standpoint of tourism resources and achieved level of tourism development, this is the least developed region in Montenegro, with only about 2% of total accommodation capacity. In this region, tourism is in its initial phase of development, although certain improvements have been observed in the area of Skadar Lake, Lovćen and Orjen.

The area of Skadar Lake, which includes the National Park "Skadar Lake", has a lavish nature, wildlife, rich cultural and historical heritage, authentic fishermen's villages, traditions and legends, and therefore the possibility for the development of various forms of tourism. In addition, it is considered that the Skadar Lake represents the last habitat of pelicans, and so is protected at the international level. Because of its rarity and vulnerability, 415 herbal and 430 animal species, as well as the entire line of blind mice, are under the protection ("Official Gazette of Montenegro" no. 76/06). Therefore, this Montenegrin area has the potential for developing high quality tourism products for market niches that are associated with nature-based tourism (eg "bird watching"), sports hunting and fishing, and

geotourism as a new travel trend. Numerous islands, among which are Vranjina, Lesendro, Moračnik, Beška, Starčevo, Grmožur, Kom, Velja and Mala Čakovica, have significant cultural and historical monuments, and therefore excellent conditions for the development of cultural tourism. However, although the value of this area is important for Europe and of interest to the whole world, so far very little has been benefited. The challenges lie in the further development of sustainable tourism, including special programs of ecological, scientific, educational, cultural, excursion, sport and recreational, rural and agro-tourism, emphasizing the experience of nature, the Montenegrin culture and rural lifestyle. Equally, special attention should be directed towards the development of appropriate receptive capacities according to environmental standards. In this direction, already mentioned "Wild Beauty" ("wild beauty") accommodation facilities have been designed. These objects differ from traditional tourism facilities in the use of vernacular architecture for construction, models of existing natural landscape, as well as alternative technologies for energy supply, water supply and reducing consumption, collection, handling and disposal of waste water and solid waste. They are designed for so-called "wild beauty" areas, which just include the national parks and protected areas in their vicinity (Ministry of Tourism, 2009).

Cultural and historical heritage of Montenegro, the specific character of the urban environment (physical and cultural), specialized tourist offer of the National Park "Lovćen" and its development zones (Ivanova korita, the Mausoleum on Lovćen et al.), panorama along the access roads to Podgorica and Budva and along the panoramic routes to Lovćen and Kotor are just some of the tourist attractions of the municipality of Cetinje. This "city museum" with Lovćen and Njeguši, presents one of the oldest tourist destinations in Montenegro. Among the most significant monuments of culture and art are Monastery of Cetinje, Zeta home, Billiard, Government home, King Nicholas's Palace and Blue Castle. Of all the national parks in Montenegro, the National Park "Lovćen" records the highest number of visitors, offering beautiful views of Montenegro from Njegoš mausoleum, as well as lodging in bungalows, hiking trails, picnic areas and fine cuisine. In this subregion there is a large number of created rural ambiances that must be protected, and in the picturesque village Njeguši food products with geographical features (smoked ham, sausage, mead, cheese) are being more and more successfully produced. Tourist valorization of caves Cetinjska and Lipska in the village Dobrsko would further enrich the existing tourist offer. Therefore, cultural, sports, climatic, health, sightseeing, religious, agro-tourism and speleology tourism have a great potential for development in this part of Montenegro. However, the orientation should be on the active experience of nature as well, wildlife in the national park, the Montenegrin village culture, history, tradition and legends.

In the area of Zeta-Bjelopavlići subregion, ie. in the area of the municipality of Podgorica, the greatest significance have the excavations of former capital of Illyrian tribes Docleati, the ruins of Illyrian fortified city Medun, the fortification of Žabljak, the remains of the old village of Ribnica, as well as other monuments of cultural and historical heritage. All together, with natural values, provide opportunities for the development of not only urban but also other contemporary forms of tourism, such as business and MICE, transit, sports and manifestational, cultural and agro-tourism. Valley of the river Cijevna is especially suitable for swimming, leisure and recreation, as well as hunting and fishing and the production of quality food. In the area of Bjelopavlići plain there are favorable conditions for the development of agro-tourism, sports and recreation, excursion and transit

³

"National Geographic Traveller" defines geotourism as tourism that sustains or enhances the geographical characteristics of the visited place – its environment, culture, aesthetics, heritage and well-being of its inhabitants. Geotourism is aimed at providing better quality of life of local people in villages and towns. Source: Lješević-Mitrović, S. (2007), Eco Lodge concept for Montenegro, Ministry of Economic Development, Ministry of Tourism and Environmental Protection, GTZ, University of Montenegro (Faculty of Architecture), Podgorica

tourism, whereas special attractions are Ostrog monastery, Cell Zdrebaonik Piperska, the Head of Zeta, the village Studeno and the old Ottoman fortress-city Spuž. Niksic area has significant tourism resources for the development of mountain tourism in summer and winter (mountain ranges of Javorak, Large and Small Žurim, Moračke caps, Stožac and Maganik), sports and recreation (on the surfaces Krnovo and Lukavica, artificial lakes, hill Trebjesa), agro-tourism and ecotourism, as well as transit, urban, business, cultural and others. Vučje as a smaller local sightseeing center could serve as a picnic spot for residents of Niksic, Danilovgrad, and partly Podgorica. Its current offer includes bike trails, walking paths, small ski resort for alpine and Nordic skiing, sledding and other winter sports, with minor national restaurants and hospitality objects, mountain houses, arranged places for camping, picnic areas, etc..

The entire central region of Montenegro should support the development of religious tourism, especially when it comes to Danilovgrad and Bjelopavlići plain. This product would include the most valuable religious objects of Orthodox, Catholic and Muslim religion, that represents a large fortune for the tourist offer. In addition, valuable ethnographic heritage of different cultures that coexist in this region for centuries, enable the development of ethno-tourism. Different traditional costumes, jewelry, weapons, decorations, etc.. are being kept in the museums and they present the Montenegrin folk art the best. As most famous Montenegrin specialties (smoked ham, cheese and mead, dried carp or bleak from Skadar Lake, homemade red and white wine, various brandies and famous Nikšić beer) appeared precisely in this area, the development of gastrotourism and enogastronomy tourism has to be taken for granted.

Strategic Framework for Sustainable Tourism development in Northern and Central Montenegro, which the Government of Montenegro adopted in 2004 (UNDP, 2004), explicitly stresses the development of sustainable tourism in the previous two regions. The wild beauty of Montenegro, which is expressed by a same marketing slogan "Wild Beauty", lies in the forests, caves and villages (summer pastures), that exist throughout the entire countryside.

The diversity of tourism product in such a small space such as Montenegro is what makes this tourist destination different from the competition. The possibility of combining different forms and types of tourism within the coastal and mountain tourism, in less than 190 kilometers of skyway, is a chance of a small number of destinations. However, the concept of sustainable tourism, which is based on selective forms of tourism, has emerged as a critique of mass tourism on the Montenegrin coast. Otherwise, mass tourism characterizes less developed countries and the initial stage of tourism development that includes intensive and uncontrolled tourism development with the aim of achieving the maximum number of visitors and higher profits. Given that it offers the best chance for destinations that are emerging in the market, yet in the upcoming stages of the destination life cycle it is possible to bring in the selective forms of tourism in order to reduce the negative environmental, social and cultural influence. When it comes to the traditional and mass tourism in Montenegro, it refers to the Coastal Region and swimming and leisure tourism.

The Coastal Region

The Coastal Region, or in other words the Montenegrin coast, presents a unique geographical, regional and tourist entity that covers a narrow area near the sea, bordered with the continental hinterland by mountain massifs of Orjen, Lovćen, Sutorman and Rumija. Along this coastal area different nations and cultures had been replacing one another throughout history, thus forming the most attractive urban and rural settlements. From the period of ancient Ulcinj, Bar, Budva and Kotor to the modern tourist resorts and

centers, testimonies of various epochs and directions of cultural and artistic creativity have remained, from prehistoric and ancient times, throughout the medieval period (Romance, Gothic, Renaissance, Baroque, Rococo) to modern and contemporary artistic expression. However, despite the rich cultural and historical heritage, a relatively rapid development of mass coastal tourism in the second half of last century caused the uncontrolled construction of holiday flats and settlements, and therefore numerous problems and serious conflicts between tourism, ecology and protection and preservation of the environment. In this regard, the further successful development of tourism in this region depends on a number of measures that need to be taken to improve the quality of existing infrastructure and suprastructure. Improving the quality of tourism products implies the formation of a diverse range of services to fulfill the expectations of target market segments, increase revenue, extend the season, the application of ecological standards, but also to create of a large number of jobs. So, in this region besides swimming tourism, a focus should be on the development of: climatic, health and medical tourism, sports (sailing, rowing, windsurfing, diving, boat renting, training in water sports, etc.), nautical, congress/MICE tourism (especially out of season), as well as agro-tourism, manifestational with cultural content and "specialized" forms of tourism for certain market segments (retirees, youth, etc.). In this context, every coastal city and its surroundings offer various possibilities.

The community zone of Ulcinj represents the southernmost part of Montenegro. Thanks to its favorable geographical and traffic position, long sandy beaches and river Bojana it has all predispositions for the development of primarily swimming, sports and recreational tourism (hunting and sports fishing on the river Bojana, windsurfing, horse riding on sandy beaches). In addition, healing mud and mineral water, complexes of fertile agricultural land with olive trees and rich habitats of fauna (especially birds and fish) provide the foundation for the development of health and eco-tourism ("bird watching" in the bird park and nature conservation zones). The ethnographic peculiarities, historical urban core, the spirit of the Orient, archaeological sites, historical and cultural values represent important resources for the development of cultural and experiential tourism (staging exotic). The old city of Ulcinj with Budva belongs to the oldest cities on the present territory of Montenegro. Therefore, in this area it is to expect the development of swimming, sports and recreational tourism with linking to cultural or ethno-ecological tourism. For now, Ulcinj Riviera is the only area in the Coastal Region whose receptive tourist space is not seriously compromised.

The community zone of Bar gravitates also to southern part of Montenegrin coast and represents a transit point for major transport corridors. It includes the beaches in Čanj, Sutomore, Bar, Dobro Vode and in the picturesque location of Utjeha. It contains many historical monuments and cultural values, such as the Old Bar which was an important witness of the Montenegrin history, summer house of Prince Nicholas, the ruins of the medieval city of Nehaj and three churches in Spič with two altars, preserved cathedrals of St. George from the thirteenth century, the remains of the monastery Prečista Krajinska, church of Saint Nicholas from the fourteenth century, palace with remains of frescoes and Turkish bath. From the mountain Rumija, the remains of Turkish aqueduct are still descending towards the town. Therefore, in addition to nautical and spa tourism, Bar needs to focus and limit its tourism capacities on the purposes of transit tourism with cultural and sports programs.

Built tourist facilities, tradition and created reputation of the Budva Riviera, as well as dissection of the coast with a specific ambient characteristics of sandy beaches, besides swimming, give this area an opportunity for the development of other types of tourism. Historical - urban center of Budva and archaeological sites, as well as numerous religious objects and cultural monuments (especially the monasteries Reževići, Praskvica, Stanjevići, Podostrog) provide an opportunity for the development of cultural and religious, whereas

various programs, festivals, carnivals and sporting events for the development of cultural, entertaining and manifestational tourism. Congress and MICE tourism are already represented, and one can expect the development of rural and family tourism in future. Given that most of the area of this municipality is occupied with building constructions and used up in non-tourism purposes, undeveloped areas (Jaz, Lučice and Buljarica) will be focused towards the development of a higher quality tourism supply and exclusive tourism with a diverse offer.

Kotor Bay is not as attractive to tourists swimmers, but it has tremendous potential for art lovers, hikers and mountain bikers, lovers of water sports (sailing, surfing) and diving, as well as for the development of cultural, wellness and health tourism (DEG, 2003). Because of its aesthetic value the Bay has been added among the thirty most beautiful bays in the world (Pasinović, 2006). As it has a large number of cultural and historical monuments and is on the list of endangered objects of universal cultural heritage by UNESCO, the town of Kotor should be a center of cultural, commercial and scientific activities in the coastal region. In addition, multi-confessionalism as a result of the tumultuous history of Montenegro offers a chance for the promotion and utilization of numerous sacral objects for the growth of religious tourism, which is more and more prevalent in the world. In the area of this city, there are opportunities for the development of nautical, rural (Gornji Stoliv, Grbalj), cultural, entertaining and event tourism. Port of Kotor, after the war in the region is once again included in the cruise ship programs by cruise operators, and the entire coastal region is characterized by events and ceremonies, some of which are of indigenous character (eg. "Boka Night", "Boka Navy Ceremonial", "Fašinada" etc.).

With exceptional conditions for the construction of yacht clubs, it is considered that Tivat is a great place for boaters, but also for the development of swimming, cultural, health, sports/recreational (preparations of sportsmen) and conventional tourism (professional seminars). Among the monuments, the church of Sv. Anton in Kaliman, ruins of the former Monastery of St. Archangel Michael on the peninsula Prevlaka and the Orthodox Church of St. Luke in Krtole stand out. On the slopes of Vrmac is a number of very attractive villages and the gorge Verige has an important role in the transport flows of Kotor Bay. Muddy soil in the coastal Solila presents a solid base for the development of health tourism, whereas peninsula Luštica for a highly diversified attractive tourism offer. However, the best conditions for the development of health and wellness tourism along the whole Montenegrin coast have Igalo, Prčanj, Petrovac and Ulcinj, while Velika Plaža, Ada Bojana, Jaz, Tivat, Valdanos, Mamula and Ostrvo cvijeća are more suitable for the "spa & wellness" and medical tourism. As a main tourist center specialized in health tourism, with a cultural function as an important additional component of its development, Herceg Novi (Igalo) stands out in particular. Mud and olive oil can be used in designing various wellness products, whereas the ramparts (Clock and Kanli Tower, Španiola and Forte mare walls) already serve as a summer stage for traditional film programs, music and theater festivals.

In the end, the mountain ranges Orjen, Lovćen, Sutorman and Rumija in the hinterland of the coast, with its small traditional mountain villages, a network of fortresses from the Habsburg period and numerous sacral objects, carry the potential for excursions and rural tourism, or for walking, hiking, mountain biking and ski tourism in the winter period. Actual walking tour leads from the mountain Rumija and the hinterland of Ulcinj with the Skadar Lake, over the mountain ranges of Lovćen to the mountain Orjen. The latter is located on the border of Montenegro, Croatia and Bosnia & Herzegovina, is suitable for the development of mountain tourism based on nature discovery programs, mountain safaris and recreational activities in summer and winter, while special offer includes speleological objects, pits and caves. Ivanova Korita on Lovćen may be developed into a destination for tourists of higher demands and expectations, that is a year-round climatic and recreational

mountain destination. Rumija also makes an interesting picnic area, with pleasant climate and easy leisure programs, and is suitable for the development of hunting tourism, regarding fox hunting, rabbit hunting, bear hunting, hunting wild boars and birds.

Conclusion

Since the adoption of the Tourism Master Plan for Montenegro until 2020 (2001.) to date, a number of measures have been undertaken with an aim to stimulate and facilitate the development of tourism and attract foreign direct investments. On the other hand, there are still challenges in qualitative terms to overcome. Besides the coastal region, a greater involvement of continental and mountainous parts of Montenegro should be expected in the further development of tourism and hospitality industry, bearing in mind the relative saturation of the coast. The market segments and target groups that should be in focus in the future, among others, include: tourists with a built awareness of the human environment, sports tourists, sailors, cyclists, eco-tourists, seniors, couples, families, hunters, fishermen, sports divers, skiers, lovers of nature, food and beverages, hikers, tourists interested in culture, fitness / health, bird watching, golf, mountain biking and other adventure seekers. Also, the development of agro-tourism, along with the promotion of local products, should be facilitated by incentives that will encourage families living in villages to work in tourism as an additional activity (WTTC, 2004). Although it seems a negligible share in total tourist arrivals and overnight stays, the MICE market should be encouraged further, because it generates high returns and provides a year-round business. Finally, only with the development of these types of tourism a more complete evaluation and diversification of tourist offer can be expected, whereas that kind of tourism development would be consistent with the principles of sustainability.

References

See References on page 146.

